

Izabela Krasińska

<https://orcid.org/0000-0002-5897-9333>

Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach

Polskojęzyczna prasa prawosławna w Drugiej Rzeczypospolitej na przykładzie „Gazety Prawosławnej” (1936–1937)

Zarys treści: W artykule omówiono ukazującą się w Warszawie w latach 1936–1937 „Gazetę Prawosławną”. Było to jedno z głównych polskojęzycznych pism adresowanych do zamieszkujących II Rzeczpospolitą wyznawców prawosławia. Dokonano analizy formalno-wydawniczej oraz zawartości treściowej periodyku, który zaprezentowano na tle innych polskojęzycznych czasopism prawosławnych; wszystkie ukazywały się w latach trzydziestych XX w., a wydawały je Warszawska Metropolia Prawosławna, Prawosławny Instytut Naukowo-Wydawniczy, Spółka Wydawnicza „Głos Prawosławia” czy podobnie jak analizowany tytuł, prawosławni Polacy przy wsparciu instytucji państwowych. Dopuszczając do druku polskojęzyczną prasę prawosławną, w tym oczywiście omawiany periodyk, władze podjęły działania zmierzające do ściślejszego zespolenia wiernych Kościoła prawosławnego z państwem.

Outline of content: The article discusses *Gazeta Prawosławna*, published in Warsaw in 1936–1937. It was one of the leading Polish-language papers addressed to the Orthodox believers living in interwar Poland. It presents the formal analysis of the paper, its publishers, and its content, all set against the background of other Polish-language Orthodox periodicals. All of them were published in the 1930s by the Warsaw Orthodox Metropolis, the Orthodox Scientific and Publishing Institute, the *Głos Prawosławia* Publishing Company or, like the paper under analysis, the Orthodox Poles with the support of the state institutions. By allowing the Polish-language Orthodox press to be printed, including the analysed paper, the authorities undertook actions aimed at closer union of the Orthodox Church faithful with the state.

Słowa kluczowe: prasa prawosławna, „Gazeta Prawosławna”, Kościół prawosławny, II Rzeczpospolita, Warszawa

Keywords: Orthodox press, *Gazeta Prawosławna*, Orthodox Church, Second Republic of Poland, Warsaw

Wprowadzenie

Według spisu ludności przeprowadzonego w 1931 r. II Rzeczpospolitą zamieszkiwało 31 915 800 obywateli, z czego 3 762 500 prawosławnych. Przed wybuchem II wojny światowej ogólną liczbę ludności oszacowano na 34 631 800, w tym prawosławną – na 4 220 000. Ludność prawosławna przeważała w województwach: wołyńskim, nowogródzkim, wileńskim i poleskim oraz w okolicach Chełma. Zamieszkiwała głównie tereny wiejskie, była ludnością biedną i słabo wykształconą¹. Odrodzona Polska stanowiła kraj wielowyznaniowy. Z danych z 1931 r. wynika, że 64,8% ludności było wyznania rzymskokatolickiego, 11,8% – prawosławnego, 10,4% to grekokatolicy, 9,8% wyznawało religię mojżeszową, 2,6% było ewangelikami, a 0,5% opowiadało się za innym wyznaniem². Dane statystyczne z tego samego roku wykazują, że językiem polskim posługiwało się 66% ludności, ukraińskim – 15,3%, żydowskim – 8,6%, białoruskim – 4,3%, niemieckim – 2,6%, „tutejszym”, np. gwarą śląską, ukraińską czy białoruską – 2,2% i innym – 1,0%³.

Odrodzenie niepodległego państwa polskiego nie spotkało się z entuzjazmem grekokatolików oraz wyznawców prawosławia. Galicyjska Cerkiew greckokatolicka wspierała Zachodnioukraińską Republikę Ludową, a prawosławna, stanowiąca do 1914 r. podporę i ostoję władzy carskiej na ziemiach polskich byłej Kongresówki, napotkała wrogość ze strony społeczeństwa polskiego doskonale pamiętającego jeszcze czasy zaborów⁴. Cerkiew prawosławna w Polsce międzywojennej pod względem narodowościowym była niejednolita. Większość wiernych stanowili Ukraińcy i Białorusini, a tylko niewielki procent Rosjanie, którymi obsadzano jednak w Cerkwi ważniejsze stanowiska. Władze państwowe wspierały bowiem rosyjskich wyznawców prawosławia w obawie przed ukrainizacją czy białorutenizacją Cerkwi, co „byłoby sprzeczne z polskim interesem narodowym”. Dopiero 18 listopada 1938 r. doszło do unormowania sytuacji prawnej prawosławia, gdy prezydent Ignacy Mościcki podpisał dekret o stosunku państwa do Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego (PAKP). Zapewniał on czynnikom rządowym dość duże możliwości ingerencji w wewnętrzne sprawy Cerkwi i to w stopniu znacznie większym niż w przypadku innych wyznań⁵. W tym roku doszło też

¹ A. Kuryłowicz, *Prasa prawosławna w II Rzeczypospolitej*, w: *Kościół prawosławny w dziejach Rzeczypospolitej i krajów sąsiednich*, red. nauk. P. Chomik, Białystok 2000, s. 135–136; A. Kuryłowicz, *Prawosławne oficyny wydawnicze w II Rzeczypospolitej*, w: *Prawosławne oficyny wydawnicze w Rzeczypospolitej*, red. A. Mironowicz, U. Pawluczuk, P. Chomik, Białystok 2004, s. 199; M. Mieszczankowski, *Struktura agrarna Polski międzywojennej*, Warszawa 1960, s. 310.

² *Historia Polski w liczbach. Ludność, terytorium*, [red. F. Kubiczek et al., oprac. A. Wyczański et al.], Warszawa 1994, s. 161.

³ J. Żarnowski, *Spółeczeństwo Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1939*, Warszawa 1973, s. 376.

⁴ T. Stegner, *Wyznania – państwo – naród w II Rzeczypospolitej*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne” 147 (2020), z. 4, s. 782–783.

⁵ *Ibidem*, s. 787. Szerzej zob. M. Bendzia, *Autokefalia Kościoła Prawosławnego w Polsce*, „Elpis” 5 (2003), z. 7/8, s. 115–143; M. Papierzyńska-Turek, *Między tradycją a rzeczywistością. Państwo*

do rozebrania za zgodą władz administracyjnych na Podlasiu oraz Chełmszczyźnie przeszło 100 obiektów cerkiewnych. Działania przeprowadziły lokalna administracja oraz specjalne komitety koordynacyjne przy pomocy policji i wojska. Odbывало się to w atmosferze ogólnej „wrogości do prawosławia”. Był to okres najtrudniejszy dla Kościoła prawosławnego w czasach II Rzeczypospolitej⁶.

W odrodzonym po 123 latach niewoli państwie polskim, obok wielu problemów politycznych, społecznych czy gospodarczych, pozostało też do uregulowania ważne zagadnienie dotyczące funkcjonowania i swobody wypowiedzi prasy, najbardziej dostępnego w tym okresie środka masowego komunikowania. Prasa miała bowiem „kształtować obywatela i jego podejście do państwa”. Prawo prasowe w swej ostatecznej formie zostało jednak uchwalone dopiero w 1938 r. Nieustanowione na czas przepisy mogły być wykorzystywane przeciwko wydawnictwom periodycznym mniejszości wyznaniowych czy narodowych, w tym prawosławnym⁷.

Drukowane w Polsce międzywojennej czasopisma prawosławne stanowiły odzwierciedlenie „struktury narodowościowej wyznawców prawosławia” oraz relacji na linii państwo – Cerkiew. Charakter językowy poszczególnych tytułów wskazywał na grono ich odbiorców (Rosjanie, Ukraińcy, Białorusini) oraz cele wydających je elit narodowych. Prawosławne periodyki ukazujące się w II Rzeczypospolitej odzwierciedlały również poglądy duchowieństwa i wiernych. Wydając polskojęzyczną prasę prawosławną, a więc i analizowaną w tym artykule „Gazetę Prawosławną”, władze państwowe dążyły do spolonizowania Cerkwi. Prasę wykorzystywano też w kreowaniu polityki państwa polskiego względem ludności rosyjskiej, ukraińskiej i białoruskiej⁸. Rozwój prawosławnych periodyków hamowali jednak ich odbiorcy, którzy jak już zostało wspomniane, zamieszkiwali przeważnie tereny wiejskie, gdzie trudność sprawiało dotarcie ze słowem drukowanym. Ludność prawosławna była też biedniejsza i słabiej wykształcona, często niepiśmienna.

W międzywojennej Polsce ukazywało się przynajmniej 36 czasopism prawosławnych⁹. Na tę liczbę – według ustaleń Jarosława Choińskiego – składały się: 12 rosyjskojęzycznych¹⁰, 10 ukraińskojęzycznych, 5 białoruskojęzycznych,

wobec prawosławia 1918–1939, Warszawa 1989, s. 182–193. Pełny tekst dekretu: Dekret Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 18 listopada 1938 r. o stosunku Państwa do Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego, <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19380880597/O/D19380597.pdf> (dostęp: 6.08.2022).

⁶ A. Mironowicz, *Kościół prawosławny w dziejach Rzeczypospolitej*, „Elpis” 1 (1999), z. 1, s. 123; *idem*, *Rewindykacja i niszczenie prawosławnych obiektów sakralnych na terenie II Rzeczypospolitej*, „Elpis” 8 (2006), z. 13/14, s. 28.

⁷ A. Kuryłowicz, *Prasa prawosławna...*, s. 132–133.

⁸ A. Mironowicz, *Kościół prawosławny w Polsce*, Białystok 2006, s. 630.

⁹ Według ustaleń Mironowicza było ich ponad 40. Badacz zaliczył do nich również cerkiewne kalendarze. Zob. *ibidem*, s. 624.

¹⁰ Ustalenia Jarosława Choińskiego podważa Adam R. Suławka, który określił liczbę rosyjskojęzycznych czasopism prawosławnych na 24 tytuły. Zob. A.R. Suławka, *Rosyjska i rosyjskojęzyczna*

8 polskojęzycznych¹¹ i jeden tytuł wielojęzyczny¹². Prasa prawosławna związana z Cerkwią i jej wiernymi była zróżnicowana pod względem problematyki i charakteru (pisma urzędowe, teologiczno-naukowe, społeczno-religijne, religijne adresowane do dzieci i młodzieży, okolicznościowe jednodniówki, biuletyny, kalendarze). Wyróżniały ją ponadto częstotliwość (tygodniki, dwutygodniki, miesięczniki, kwartalniki, półroczniki, roczniki i nieregularniki) oraz oczywiście język. Wydawana była w 60% w Warszawie, ale pojedyncze tytuły drukowano też w Wilnie, Lwowie, Grodnie, Krzemieńcu, Łucku, Włodzimierzu Wołyńskim oraz Tomaszowie Lubelskim¹³.

Szkicu monograficznego doczekała się rosyjskojęzyczna prasa prawosławna znajdująca się w orbicie zainteresowań Adama Radosława Suławki¹⁴, o białoruskiej pisał Jerzy Traczuk¹⁵, a o ukraińskiej – Eugeniusz Misiło¹⁶. O ukraińskojęzycznej, rosyjskojęzycznej, białoruskojęzycznej i polskojęzycznej prasie prawosławnej wspominali też Jarosław Choiński¹⁷, Aleksy Kuryłowicz¹⁸, Kazimierz Bobowski¹⁹ i Antoni Mironowicz²⁰. Brakuje jednak pogłębionej refleksji prasoznawczo-historycznej na temat ukazujących się w II Rzeczypospolitej w języku polskim czasopism prawosławnych, z których dotychczas tylko „Przegląd Prawosławny” doczekał się odrębnego opracowania²¹, a „Gazeta Prawosławna” zostanie bardziej szczegółowo omówiona w dalszej części tego artykułu. Na wstępie należy jednak krótko scharakteryzować polskojęzyczne periodyki prawosławne, do których odwołują się wyżej wymienieni badacze.

prasa religijna w II Rzeczypospolitej, „Kultura – Media – Teologia” (2012), nr 10, s. 60, https://kmt.uksw.edu.pl/media/pdf/kmt_2012_10_calosc2.pdf (dostęp: 11.05.2022).

¹¹ Liczba ta nie uwzględnia wydanej w 1938 r. jednodniówki „Głos Prawosławia” oraz edytowanego w latach 1934–1939 „Kalendarza Prawosławnego”, które zostały opisane w niniejszym artykule.

¹² J. Choiński, *Wydawnictwa i prasa prawosławna w Polsce w latach 1918–1939*, w: *Kościół prawosławny w Polsce dawniej i dziś*, red. L. Adamczuk, A. Mironowicz, Warszawa 1994, s. 146.

¹³ A. Mironowicz, *Kościół prawosławny w Polsce...*, s. 624–625.

¹⁴ Zob. A.R. Suławka, *op. cit.*, s. 59–88.

¹⁵ J. Traczuk, *Prasa białoruska w II Rzeczypospolitej (1918–1939)*, „Studia Polono-Slavica-Orientalia. Acta Litteraria” 13 (1992), s. 185–373.

¹⁶ E. Misiło, *Prasa ukraińska w Polsce (1918–1939)*, „Kwartalnik Historii Prasy Polskiej” 23 (1984), nr 4, s. 57–88.

¹⁷ J. Choiński, *op. cit.*, s. 146–152.

¹⁸ A. Kuryłowicz, *Prasa prawosławna...*, s. 132–153; *idem*, *Prawosławne oficyny wydawnicze...*, s. 199–211.

¹⁹ K. Bobowski, *Szkice z dziejów prasy Kościoła prawosławnego w Polsce w latach 1918–1939*, „Chrześcijanin a Współczesność” 3 (1985), nr 2, s. 24–28.

²⁰ A. Mironowicz, *Kościół prawosławny w Polsce...*, s. 622–631; *idem*, *Kościół prawosławny na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, Białystok 2005, s. 189–198.

²¹ I. Krasinśka, *Wyznawcy prawosławia w Drugiej Rzeczypospolitej w dyskursie prasowym „Przeglądu Prawosławnego” (1939)*, „Studia Elckie” 25 (2023), nr 3, s. 285–306.

Polskojęzyczna prasa prawosławna w II Rzeczypospolitej

Czasopisma prawosławne w języku polskim ukazywały się w latach trzydziestych XX w. Wydawały je Warszawska Metropolia Prawosławna, Prawosławny Instytut Naukowo-Wydawniczy, Spółka Wydawnicza „Głos Prawosławia”, ale również znajdowały się „pod wpływem ruchu Polaków prawosławnych”²². Pierwsza była „Polska Informacja Prasowa”, czyli biuletyn wychodzący nieregularnie w latach 1930–1935. Zawierał on podstawowe wiadomości z życia prawosławia w Polsce i za granicą. Informował np. o liturgiach (w polskojęzycznej prasie prawosławnej tego okresu określanych również nabożeństwami) czy oficjalnych spotkaniach z udziałem cerkiewnych dostojników. Drukował orędzia metropolity, teksty religijne oraz recenzje książek. Z uwagi na fakt, że biuletyn przeznaczony był do użytku poza-cerkiewnego, to w myśl tymczasowych przepisów dotyczących „używania języka państwowego w kontaktach urzędowych” musiał ukazywać się w języku polskim²³.

6 listopada 1938 r. na rynku prasowo-wydawniczym pojawił się pierwszy numer tygodnika będącego organem urzędowym PAKP, czyli „Wiadomości Metropolii Prawosławnej w Polsce”²⁴. Periodyk mógł zostać wydany na skutek zmiany przepisów prawnych, zawartych w Dekrecie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 18 listopada 1938 r. o stosunku Państwa do Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego. Od tego czasu polski stał się językiem używanym w Cerkwi oraz jedynym językiem prasy Kościoła prawosławnego w II Rzeczypospolitej²⁵. Pismo ukazywało się do 27 sierpnia 1939 r. w nakładzie wynoszącym ok. 3 tys. egzemplarzy i w formacie gazetowym (47 cm). Tygodnik wydawany był w Warszawie przez Kancelarię Świętobliwego Synodu PAKP na mocy uchwały z 26 października 1938 r. Redaktorem, który w razie złamania prawa prasowego odpowiadał sądownie za tytuł, był sekretarz Świętobliwego Synodu PAKP, a zarazem znany działacz społeczny i publicysta – Jerzy Roszczycki. Pismo składało się z dwóch podstawowych działów: urzędowego i nieurzędowego; od numeru 1 z 1939 r. redaktorem działu nieurzędowego był Serafin Kiryłowicz (1903–1986), współpracownik rocznika „Elpis”, tłumacz literatury rosyjskiej, a po II wojnie światowej „funkcjonariusz” w Urzędzie ds. Wyznań²⁶. W dziale urzędowym „Wiadomości Metropolii Prawosławnej w Polsce” publikowano dokumenty Kościoła prawosławnego, orędzia metropolity, listy apostolskie czy dane pochodzące z konsystorza Świętobliwego

²² A. Mironowicz, *Kościół prawosławny na ziemiach polskich...*, s. 196.

²³ *Ibidem*; A. Kuryłowicz, *Prasa prawosławna...*, s. 141.

²⁴ „Wiadomości Metropolii Prawosławnej w Polsce” zostały wznowione na początku 1947 r. i ukazywały się do 1948 r. Był to wówczas organ prasowy Warszawskiego Konsystorza Prawosławnego.

²⁵ A. Mironowicz, *Kościół prawosławny w Polsce...*, s. 629.

²⁶ K. Bobowski, *op. cit.*, s. 25–26; A. Kuryłowicz, *Prasa prawosławna...*, s. 141; J. Jaruzelski, *Dzieje skonfiskowanego artykułu Cat-Mackiewiczza w „Słowie”*, „Kwartalnik Historii Prasy Polskiej” 27 (1988), nr 3, s. 127; K. Urban, *Serafin Kiryłowicz (1903–1986)*, „Euhemer” 31 (1987), nr 3–4, s. 246–252.

Synodu PAKP. W dziale nieurzędowym pojawiały się teksty polityczne, społeczno-kulturalne, moralne oraz artykuły z historii prawosławia, drukowano też krótkie recenzje nowych książek. Treść periodyku była stale rozbudowywana, zwłaszcza w odniesieniu do działu nieurzędowego, który tuż przed wojną posiadał kilka rubryk, np.: „Kronika kościelna”, „Życie polityczne”, „Życie społeczne”, „Ruch ekumeniczny”, „Z naszej historii”, „Z życia naukowego”, „Nowe książki”, „Różne”. Poszerzenie działu nieurzędowego wpłynęło na wzrost poziomu merytorycznego pisma, w czym niemałe zasługi przypisuje się Kuryłowiczowi²⁷.

Od stycznia do sierpnia 1939 r. ukazywał się miesięcznik „Przegląd Prawosławny” będący organem prasowym polskiego prawosławia. Wydawcą był powstały w Grodnie w 1938 r. Prawosławny Instytut Naukowo-Wydawniczy funkcjonujący przy stowarzyszeniu pod nazwą Dom Polaków Prawosławnych im. Marszałka Piłsudskiego, które rozpoczęło swoją działalność w kwietniu 1935 r. w Białymstoku²⁸. Celem Instytutu było spolonizowanie Cerkwi. Funkcję redaktora odpowiedzialnego „Przeglądu Prawosławnego” powierzono dyrektorowi Instytutu ks. Leonidasowi (Leonowi) Kasperskiemu. Siedziba redakcji i administracji mieściła się w Grodnie przy ul. Brygidzkiej 11. Objętość numeru wynosiła 32 strony, a format – 29 cm²⁹. „Przegląd Prawosławny” cechowały „Rzetelność informacji bieżącej i budowanych na niej sądów publicystycznych oraz troska o udokumentowane oświecenie wydarzeń historycznych”³⁰. Nadrzędnym celem pisma była unifikacja kultury prawosławnej w Polsce. Uwagę czytelników zwracały też środki ilustracyjno-graficzne (fotografie, winiety tytułowe, okładka ze stylizowanym wizerunkiem Ławry Poczajowskiej), które doskonale uzupełniały i dokumentowały zawartość treściową³¹.

W maju 1939 r. prasy drukarsko-wydawnicze opuścił kolejny polskojęzyczny periodyk z tej grupy, czyli „Dwutygodnik Prawosławny” z podtytułem: „Organ społeczno-religijny”. Ukazały się zaledwie cztery numery, bo na przeszkodzie stanął wybuch II wojny światowej. Wydawcą był Prawosławny Instytut Naukowo-Wydawniczy w Grodnie z filią w Wilnie. Redaktorem został Bazyli Lutkiewicz. Pismo drukowano w formacie gazetowym (47 cm). „Dwutygodnik Prawosławny”, podobnie jak „Przegląd Prawosławny”, miał za zadanie unifikację kultury prawosławnej w Polsce. Łączny jednorazowy nakład obu tych periodyków wynosił 7 tys. egzemplarzy³².

„Przegląd Prawosławny” oraz „Dwutygodnik Prawosławny” prezentowały wysoki poziom publikowanych materiałów. Przedstawały sylwetki polskich

²⁷ A. Kuryłowicz, *Prasa prawosławna...*, s. 141–142; K. Bobowski, *op. cit.*, s. 26.

²⁸ A. Kuryłowicz, *Prawosławne oficyny wydawnicze...*, s. 208; M. Kalina, *Polonizacja Cerkwi prawosławnej w województwie białostockim (1918–1939)*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne” (1995), z. 2, s. 99.

²⁹ I. Krasieńska, *op. cit.*, s. 288.

³⁰ K. Bobowski, *op. cit.*, s. 26.

³¹ *Ibidem*.

³² A. Kuryłowicz, *Prawosławne oficyny wydawnicze...*, s. 208; *idem*, *Prasa prawosławna...*, s. 150–151.

prawosławnych patriotów, w tym uczestników polskich powstań narodowych, i podkreślały ich udział w tworzeniu polskiej historii i kultury. Główny nacisk periodyki te kładły jednak na czasy współczesne. Ukazywały m.in. działalność stowarzyszeń Polaków prawosławnych, bliskie były im sprawy bieżące Cerkwi, np. chirotonia³³ biskupów Mateusza i Tymoteusza, drukowały przemówienia prezydenta Mościckiego i artykuły poświęcone zmarłemu w 1935 r. marszałkowi Józefowi Piłsudskiemu³⁴. Te dwa periodyki starały się zapoznawać czytelników z państwowotwórczą rolą Cerkwi prawosławnej w dziejach Rzeczypospolitej oraz rozwijać polską świadomość narodową, a przez to dążyły do stworzenia idealnego wizerunku Polaka wyznania prawosławnego³⁵.

Ciekawym przykładem prawosławnego czasopisma, z jednej strony wielojęzycznego, a z drugiej polskojęzycznego, był rocznik „Elpis”, opatrzony podtytułem: „Prace profesorów Studium Teologii Prawosławnej Uniwersytetu Warszawskiego”. Ukazywał się w stolicy nakładem Świętobliwego Synodu PAKP w latach 1926–1928 i po przerwie od 1931 do 1937 r. Od rocznika 6 z 1932 r. podtytuł brzmiał: „Czasopismo teologiczne, wydawane przez ks. metropolitę Dionizego przy współudziale profesorów Studium Teologii Prawosławnej Uniwersytetu Warszawskiego”. W 1935 r. zmianie uległa nazwa instytucji sprawczej i od tej pory wydawcą rocznika był Uniwersytet Warszawski im. Józefa Piłsudskiego. Studium Teologii Prawosławnej. Pismo „Elpis” miało format 24 cm, a jego nakład wynosił 800 egzemplarzy. Periodyk dofinansowywało Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Inicjatorem „Elpis” był prawosławny metropolita Warszawy i całej Polski Dionizy; ks. metropolita Dionizy Waledyński³⁶ pełnił jednocześnie obowiązki redaktora oraz kierownika Studium Teologii Prawosławnej. Ksiądz Henryk Paprocki, który w 1999 r. opublikował zestawienie bibliograficzne zawartości pisma „Elpis”, ustalił, że wydrukowano 11 roczników, ale w sumie 13 zeszytów, gdyż w latach 1933–1934 wydano po dwa oddzielne zeszyty, czyli w tym okresie periodyk był półrocznikiem. Pismo miało charakter teologiczno-naukowy. W celu podkreślenia jego cech naukowych oraz dotarcia do większej grupy czytelników, w tym za granicę, do 1935 r. niektóre teksty publikowano w trzech językach: rosyjskim, ukraińskim i francuskim. Po 1935 r. rocznik „Elpis” wydawano już tylko w języku polskim³⁷. „Elpis”, jak podkreślał Bobowski, był elitarnym czasopismem naukowym i na jego łamach publikowali swoje prace historyczno-teologiczne wykładowcy Studium Teologii Prawosławnej Uniwersytetu Warszawskiego. Oprócz tego drukowano plan studiów (wykładów i innych zajęć), wykaz prac magisterskich z krótkimi o nich uwagami oraz kronikę Studium, gdyż „Elpis” pełnił ponadto

³³ Chirotonia – święcenia wyższe.

³⁴ M. Kalina, *op. cit.*, s. 84.

³⁵ *Ibidem*.

³⁶ Szerzej o nim zob. S. Dudra, *Metropolita Dionizy (Waledyński) 1876–1960*, Warszawa 2010.

³⁷ A. Mironowicz, *Kościół prawosławny...*, s. 629–630; A. Kuryłowicz, *Prasa prawosławna...*, s. 151; H. Paprocki, *Bibliografia czasopisma teologicznego „Elpis” 1926–1937*, „Elpis” 1 (1999), z. 1, s. 27.

rolę biuletynu tej instytucji. Bogaty w bieżące informacje bibliograficzno-wydawnicze był dział bibliografii i recenzji książek, w tym przegląd książek nadesłanych do redakcji przez czytelników³⁸.

Rok po zaprzestaniu wydawania rocznika „Elpis”, które jak twierdził Bobowski, należy przynajmniej częściowo łączyć z pojawieniem się na rynku prasowo-wydawniczym w 1938 r. oficjalnego organu urzędowego PAKP, czyli „Wiadomości Metropolii Prawosławnej w Polsce”, prasy drukarskie opuściła „Nasza Myśl”. Podtytuł informował, że było to „Pismo wychowanków Państwowego Internatu dla Studentów Teologii Prawosławnej Uniwersytetu Józefa Piłsudskiego”. Ten nieregularnie ukazujący się miesięcznik tłoczono w Warszawie w Drukarni Synodalnej w formacie 24 cm. Pierwszy numer „Naszej Myśli” pojawił się w listopadzie 1938 r., a ostatni znany – w czerwcu 1939 r. Redaktorem periodyku był dyrektor internatu Z. Zagórowski, który tworzył go we współpracy z wychowankami kierowanej przez siebie placówki. Poza artykułami teologicznymi na łamach „Naszej Myśli” zamieszczano niejednokrotnie teksty społeczno-kulturalne oraz historyczne³⁹.

W języku polskim drukowana była również „Polska Stronica” (1936–1938). Opracowywana najprawdopodobniej z myślą o dzieciach i młodzieży jako nie-samoistny wydawniczo dodatek religijny do wychodzącego w języku rosyjskim w latach 1931–1938 społeczno-religijnego czasopisma „Słowo” („Słowo”)⁴⁰.

Należy też wspomnieć o polskojęzycznej jednodniówce⁴¹ „Głos Prawosławia”. Została opublikowana 11 listopada 1938 r. w Grodnie, w 20. rocznicę odrodzenia Rzeczypospolitej Polskiej, nakładem Prawosławnego Instytutu Naukowo-Wydawniczego. Redaktorem naczelnym był Dymitr Kuryłło, a redaktorem odpowiedzialnym – Włodzimierz Ambrożejczyk. Jednodniówka liczyła 16 stron, a tłoczono ją w Warszawie w Drukarni „Zgoda” J. Klimczak i Spółka w formacie 31 cm⁴².

Ogólne rozważania nad polskojęzycznym czasopiśmiennictwem prawosławnym II Rzeczypospolitej warto zakończyć na ukazującym się w latach 1934–1939,

³⁸ K. Bobowski, *op. cit.*, s. 27; A. Mironowicz, *Kościół prawosławny...*, s. 630; A. Kuryłowicz, *Prasa prawosławna...*, s. 152.

³⁹ K. Bobowski, *op. cit.*, s. 27; A. Kuryłowicz, *Prasa prawosławna...*, s. 152.

⁴⁰ *Nowe prawosławne wydawnictwo w języku polskim*, „Gazeta Prawosławna” 1 (1936), nr 1, s. 4; J. Choiński, *op. cit.*, s. 147; A. Mironowicz, *Kościół prawosławny na ziemiach polskich...*, s. 193.

⁴¹ Jednodniówki to szczególny rodzaj wydawnictw sytuujących się na pograniczu druków ciągłych i zwartych, formą przypominających czasopisma, a także broszury. Zalicza się je do druków ulotnych, często określa jako dokumenty życia społecznego lub efemerydy. Jednodniówki mają często okolicznościowy (rocznicowy) charakter, a ich celem jest szybkie reagowanie na bieżące wydarzenia. Charakteryzują je aktualność i różnorodność informacji. Zob. np.: *Jednodniówka*, w: *Encyklopedia wiedzy o książce*, red. A. Birkenmajer [et al.], Wrocław–Warszawa–Kraków 1971, szp. 1067; M. Korczyńska-Derkacz, *Jednodniówki jako typ dokumentów życia społecznego. Zarys problematyki badawczej*, „Acta Universitatis Wratislaviensis. Bibliotekoznawstwo” 27 (2008), s. 135–148.

⁴² „Głos Prawosławia”, <https://polona.pl/item/glos-prawoslawia-jednodniowka-w-dwudziestarocznice-odrodzenia-rzeczypospolitej,ODU3NzQ5NA/5/#info:metadata> (dostęp: 20.08.2022).

nakładem Spółdzielni Wydawniczej „Głos Prawosławia” z Tomaszowa Lubelskiego, „Kalendarzu Prawosławnym”. Wychodził w liczbie 20 tys. egzemplarzy, jego format miał 24 cm, a cena – 60 gr⁴³. Jak podkreślano, adresowany zwłaszcza do ludności wiejskiej „Kalendarz Prawosławny” wyróżniał się wśród innych kalendarzy zarówno zawartością treściową, jak i formą zewnętrzną. „[...] miłe wrażenie robi artystycznie skomponowana okładka [...]. Treść również nie sprawi zawodu [...] artykuły religijne, jak [i] gospodarcze i społeczne pisane są przez fachowców, znających doskonale temat i odczuwających potrzeby duchowe i materialne czytelnika wiejskiego”⁴⁴.

„Gazeta Prawosławna” – cechy formalno-wydawnicze, cele programowe, adresaci

„Gazeta Prawosławna. Pismo popularne dla miast i wsi” ukazywała się w Warszawie i w zamierzeniu twórców miała być dwutygodnikiem (powinna wychodzić 1 i 15 dnia każdego miesiąca), ale w rzeczywistości okazała się nieregularnikiem. Redaktorem naczelnym periodyku był wspomniany już Kuryłło, a redaktorem odpowiedzialnym i wydawcą – Mikołaj Czerepow. Jednorazowy nakład pisma oszacowano na 3 tys. egzemplarzy. Pierwszy numer w formacie 40 x 28,5 cm wydrukowany został 1 marca 1936, a ostatni – 15 grudnia 1937 r.⁴⁵ Ogółem prasy drukarskie opuściły 24 numery: w 1936 r. – 9 i w 1937 r. – 15⁴⁶. Przy numerach pojedynczych objętość wynosiła 4–6 stron, a podwójnych – 8⁴⁷. W obrębie numeru stosowano paginację ciągłą, a układ strony był czterołamowy (gazetowy). Cena przez cały okres ukazywania się wynosiła 15 gr, prenumerata roczna kosztowała 3,60 zł, półroczna – 1,80 zł, a kwartalna – 90 gr. Siedziba redakcji i administracji „Gazety Prawosławnej” znajdowała się w Warszawie przy ul. Radnej 7 m. 27, a tłoczono ją w Warszawie w Drukarni „Zgoda” J. Klimczak i Spółka.

Kontrolę merytoryczną nad periodykiem sprawował szef Biura Wyznań Niekatolickich Ministerstwa Spraw Wojskowych. Środki finansowe „Gazeta Prawosławna” otrzymywała od Głównego Urzędu Duszpasterstwa Prawosławnego

⁴³ A. Mironowicz, *Kościół prawosławny na ziemiach polskich...*, s. 196; A. Kuryłowicz, *Prasa prawosławna...*, s. 149.

⁴⁴ *Wśród książek. Kalendarz Prawosławny na 1938 r.* Wyd. „Nasz Głos”. Tomaszów – Lublin, „Gazeta Prawosławna” 2 (1937), nr 15, s. 4.

⁴⁵ Zarówno Kuryłowicz, jak i Mironowicz podali, że „Gazeta Prawosławna” ukazywała się do 1938 r. Informacji tych nie potwierdzili: Konrad Zawadzki, który opracował *Bibliografię czasopism warszawskich*, Narodowy Uniwersalny Katalog Centralny NUKAT oraz bazy Biblioteki Narodowej. Wskazano tam, że periodyk był redagowany w latach 1936–1937. Mnie również nie udało się dotrzeć do trzeciego rocznika analizowanego periodyku (1938).

⁴⁶ J. Choiński, *op. cit.*, s. 148; *Bibliografia czasopism warszawskich 1579–1981*, t. 2, oprac. K. Zawadzki, Warszawa 1996, s. 79.

⁴⁷ Ukazały się dwa podwójne numery: 3–4 i 5–6 z 1936 r.

Wojska Polskiego, Wojskowego Instytutu Naukowo-Oświatowego, a nawet od niektórych urzędów wojewódzkich i osób prywatnych⁴⁸.

Strony tytułowe periodyku zdobiły adekwatne do sytuacji, miejsca i czasu fotografie, a Piłsudski „gościł” na nich aż czterokrotnie. Ponadto zamieszczono fotografie: prezydenta Mościckiego, marszałka Edwarda Rydza-Śmigłego, płk. Adama Koca, od 1936 r. komendanta naczelnego Związku Legionistów Polskich, który wraz z grupą oficerów oddanych Piłsudskiemu przeprowadził w 1926 r. tzw. przewrót majowy, metropolity Dionizego, a także ilustracje religijne.

W obszernym słowie wstępnym, które skierowała do czytelników redakcja, przeczytać można na temat adresatów oraz celów programowych „Gazety Prawosławnej”:

[...] pismo to będzie poświęcone zagadnieniom, dotyczącym wiary prawosławnej i przeznaczone będzie nie tylko dla prawosławnych, aby ich w wierze swoich ojców utwierdzić, lecz i dla tych przedstawicieli innych wyznań, którzy chcieliby zapoznać się bliżej z życiem wiernych Kościoła Prawosławnego w Polsce. To ostatnie tym bardziej wydaje się nam potrzebne, że ze strony obywateli innych wyznań dotychczas niestety, istnieje w stosunku do prawosławnych dużo uprzedzeń, szkodliwie odbijających się na ich współżyciu wzajemnym. [...] „Gazeta Prawosławna” [...], jak sam czytelnik widzi, przemawia doń w języku polskim, w języku Państwa, którego żywą częśćkę my, prawosławni tworzymy. Bowiem język polski, jest nie tylko językiem szczepu słowiańskiego, który do Polaków się zalicza, ale jest żywą duszą, która wszystkie swoje narody ożywia i do wysiłku dziejowego natchnieniem obdarza. [...] „Gazeta Prawosławna” nie będzie [...] ograniczała się do zagadnień życia religijnego, lecz w miarę swoich możliwości będzie roztrząsała również i problemy życia państwowego, czy to politycznego, czy gospodarczego [...] pogłębienie poczucia obywatelskiego przez uświadomienie wspólnego dla nas wszystkich najwyższego dobra Państwa, jako też przez należyte zrozumienie procesu historycznego, którego uczestnikami na równi z wielkim narodem polskim byliśmy i jesteśmy. [...] będziemy stale wskazywać jako pierwowzór wszystkich cnót obywatelskich postać Wielkiego Marszałka Józefa Piłsudskiego, która też będzie przyświecać nam w naszej pracy oraz służyć drogowskazem dla naszych poczynąń. Strona gospodarcza naszego życia państwowego również znajdzie na szpaltach naszej gazety swoje oświetlenie, tym potrzebniejsze, że gospodarczy kryzys, który nas nawiedził, wciąż jeszcze daje się we znaki [...]. Największe wydarzenia na arenie światowej będą skrzętnie przez nas notowane, uzupełniając informacje z życia wewnętrznego kraju. Oddzielny wreszcie rozdział będą stanowiły wiadomości z dziedziny gospodarstwa wiejskiego, medycyny i weterynarii, co jest tym bardziej wskazane, że liczymy na zainteresowanie się naszą gazetą nie tylko ludności miejskiej, lecz i wiejskiej, oraz tej młodzieży prawosławnej, która ma zaszczyt służyć w szeregach naszej armii⁴⁹.

Jak się okazało, nie wszystkie założenia programowe udało się twórcom pisma zrealizować ze względu na krótki okres edycji.

⁴⁸ M. Papierzyńska-Turek, *op. cit.*, s. 255.

⁴⁹ *Od Redakcji*, „Gazeta Prawosławna” 1 (1936), nr 1, s. 1.

O potrzebie wydawania periodyku możemy dowiedzieć się z listu czytelnika, prawosławnego duchownego, który w imieniu własnym i innych duchownych napisał do redakcji:

Serdecznie witamy ukazanie się [...] gazety prawosławnej w języku polskim. Odtąd dzień 1 marca należy uważać jako dzień historyczny w życiu Polaków prawosławnych, o których nareszcie przypomniano i dano im możliwość wzięcia udziału w życiu cerkiewno-społecznym drogą wypowiedzania swoich myśli i pragnień na stronach własnej gazety prawosławnej. [...] Wierzmy, że „Gazetę Prawosławną” będą czytali bracia-katolicy i będą przekonywali się, jak wiele nieprawdy historycznej rzucono na prawosławnych. Szczerze życzymy „Gazecie Prawosławnej” jak najszerzego rozpowszechniania i niesienia światła Św. Prawosławia, jako Prawdy Starodawnej, apostołskiej, dążącej drogą miłości i szczerzego służenia Drogiej Ojczyźnie do świadczenia o żyjących w Prawosławiu zasadach braterstwa i zgody dla wszystkich narodów Polski, jak tego pragnął i do tego zawsze dążył Wielki Marszałek⁵⁰.

Redakcja stawiała sobie za cel propagowanie ideologii polskiego prawosławia, zespolenie go z odrodzonym po latach zaborów państwem oraz upowszechnianie kultury polskiej wśród ludności prawosławnej. Na łamach periodyku domagano się wprowadzenia do nabożeństw w cerkwiach języka polskiego zamiast „uświęconego tradycją starosłowiańskiego”, co nie do końca odpowiadało prawosławnemu duchowieństwu i wiernym. Ich zdaniem zastąpienie „Hospodi pomiluj” słowami „Zlituj się Panie” nadawało się bardziej jako prośba skierowana do policjanta czy urzędnika „ściągającego” podatki i opłaty, a nie do Boga. Jednak pod naciskiem władz państwowych zaczęto wprowadzać język polski do cerkwi, przepowiadając tym samym rychłe podpisanie Dekretu Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 18 listopada 1938 r. o stosunku Państwa do Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego⁵¹.

W „Gazecie Prawosławnej” najczęściej pojawiały się następujące działy: „Życie prawosławne”, „Ostatnie wiadomości” („Wiadomości”), „Nowości książkowe” („Wśród książek”), „O czym piszą”, „Lisy z prowincji”. Publikowane na łamach

⁵⁰ Ks. K., *Głos kapłana*, „Gazeta Prawosławna” 1 (1936), nr 2, s. 3.

⁵¹ J. Chojiński, *op. cit.*, s. 148; A. Kuryłowicz, *Prasa prawosławna...*, s. 149; A. Mironowicz, *Kościół prawosławny na ziemiach polskich...*, s. 196; *idem*, *Kościół prawosławny...*, s. 629; *idem*, *Problem narodowościowy w Cerkwi prawosławnej II Rzeczypospolitej*, „Przegląd Wschodni” 13 (2014), z. 2, s. 509; M. Papierzyńska-Turek, *op. cit.*, s. 254–255; H. Paprocki, *Działalność misyjna i charytatywna Kościoła prawosławnego w okresie międzywojennym. (Zarys problematyki)*, „Elpis” 8 (2006), z. 13/14, s. 88; Z. Waszkiewicz, *Duszpasterstwo w siłach zbrojnych Drugiej Rzeczypospolitej (1918–1939)*, Toruń 2000, s. 190; *eadem*, *Duszpasterstwo prawosławne w wojsku polskim (1939–1945)*, w: *Siły zbrojne – polityka. Studia ofiarowane profesorowi Jerzemu Przybylskiemu w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, red. P. Kurlenda [et al.], Toruń 2005, s. 412; U. Pawluczuk, *Próby wprowadzenia kalendarza gregoriańskiego w Kościele prawosławnym w II Rzeczypospolitej*, w: *Latopisy Akademii Supraskiej*, t. 4: *Kalendarz w życiu Cerkwi i wspólnoty*, red. M. Kuczyńska, U. Pawluczuk, Białystok 2013, s. 109; J. Żarnowski, *O inteligencji polskiej lat międzywojennych*, Warszawa 1965, s. 93–94.

pisma artykuły lub wzmianki z reguły nie były podpisywane imieniem i nazwiskiem autorów, chociaż sporadycznie trafiały się teksty opatrzone inicjałami. Podpisane zostały tylko niektóre orędzia, obwieszczenia, rozporządzenia, zarządzenia i inne materiały urzędowe (świeckie i kościelne)⁵². Warto też wspomnieć o zapoczątkowanej w 1937 r. przez redakcję periodyku serii wydawniczej pt. Biblioteczka „Gazety Prawosławnej”. W serii tej ukazały się dwie niewielkie objętościowo książki, których nakład szybko się wyczerpał: *Polacy prawosławni w Polsce* (ss. 56) oraz *Metropolita Piotr Mohiła i jego działalność* (ss. 35). Ich autorzy nie są znani, a fragmenty tych prac zostały wydrukowane w kilku częściach na łamach analizowanego pisma. W dziale „Nowości książkowe”, zmienionym na „Wśród książek”, pojawiła się recenzja składającej się z sześciu rozdziałów, wydanej we Lwowie w 1936 r., książki Janusza Wolińskiego (1894–1970) *Polska i Kościół prawosławny. Zarys historyczny*⁵³.

Zawartość treściowa

a) Kwestie religijne

Jak już wspomniałam, na łamach „Gazety Prawosławnej” domagano się wprowadzenia do nabożeństw w cerkwiach języka polskiego zamiast starosłowiańskiego, dlatego nie mogło zabraknąć artykułów o tym traktujących. W jednym z nich, *Języku liturgicznym Kościoła Prawosławnego*, wyjaśniano czytelnikom:

Słowianie po przyjęciu w wieku IX św. wiary Chrystusowej od Greków, zaprowadzają nabożeństwo i cały obrzęd w języku słowiańskim. Język cerkiewno-słowiański jest konglomeratem starosłowiańskich poszczególnych gwar językowych i jako taki uchodzi poniekąd

⁵² Zob. np.: Mowa P. Prezydenta Rzplitej do Narodu, „Gazeta Prawosławna” 1 (1936), nr 8, s. 2; Arcypasterskie Orędzie Najbłogosławieńskiego Dionizego Metropolity Warszawskiego i całej Polski na dzień Święta Zmartwychwstania Chrystusowego 12 kwietnia 1936 r., „Gazeta Prawosławna” 1 (1936), nr 3–4, s. 2; Orędzie Arcypasterskie z okazji Święta Bożego Narodzenia Pokorny Dionizy z Bożej łaski, „Gazeta Prawosławna” 2 (1937), nr 1, s. 1; Orędzie Wielkanocne Jego Eminencji, Najbłogosławieńskiego Dionizego, Metropolity Warszawskiego i całej Polski, „Gazeta Prawosławna” 2 (1937), nr 9, s. 2; Orędzie Arcypasterskie Najbłogosławieńskiego Metropolity Dionizego na dzień Święta Bożego Narodzenia w m. grudniu 1937 r., „Gazeta Prawosławna” 2 (1937), nr 15, s. 1; Odezwa J. E. Najbłogosławieńskiego Dionizego Metropolity Warszawskiego i całej Polski na dzień 19 marca 1937 roku, „Gazeta Prawosławna” 2 (1937), nr 6, s. 2; S. Fedorońko, Odezwa wigilijna Naczelnego Kapelana Prawosławnego do żołnierzy W.P. wyzn.[ania] prawosławnego, „Gazeta Prawosławna” 1 (1936), nr 9, s. 2; Doniosłe zarządzenie J. E. ks. Biskupa Sawy – Ordynariusza Diecezji Grodzieńsko-Nowogródzkiej, „Gazeta Prawosławna” 2 (1937), nr 5, s. 4.

⁵³ Nowości książkowe. Polska i Kościół prawosławny. Zarys historyczny, Lwów 1936, „Gazeta Prawosławna” 1 (1936), nr 8, s. 6; Nowości książkowe. Polska i Kościół prawosławny. Zarys historyczny, Lwów 1936 II, „Gazeta Prawosławna” 2 (1937), nr 1, s. 2; Wśród książek. Polska i Kościół prawosławny. Zarys historyczny, Lwów 1936 III, „Gazeta Prawosławna” 2 (1937), nr 2, s. 4; Wśród książek. Polska i Kościół prawosławny. Zarys historyczny, Lwów 1936 IV, „Gazeta Prawosławna” 2 (1937), nr 3, s. 3.

za swego rodzaju stylizację obecnych języków słowiańskich. Z biegiem czasu, dzięki zmianom zgłoskowym, jak również wydarzeniom historycznym, politycznym, geograficznym oraz ewolucji naturalnej, mowa potoczna i język literacki poszczególnych szczepów słowiańskich tak dalece poczęły się różnić od języka cerkiewno-słowiańskiego, że język ów przestał być należycie zrozumiałym dla szerszego ogółu mas narodów słowiańskich. Stąd naturalne i słuszne są dążenia wszystkich narodów do wprowadzenia języka macierzystego przy odprawianiu nabożeństwa oraz wygłaszaniu kazań⁵⁴.

Poinformowano czytelników, że w cerkwi w Londynie odprawiono liturgię w języku angielskim⁵⁵ i o podobnych liturgiach w języku polskim. Przykładowo w święto narodowe, 11 listopada 1936 r., w soborze metropolitalnym w Warszawie metropolita Dionizy odprawił liturgię w języku polskim w intencji odrodzonej ojczyzny. Nabożeństwa takie odbyły się wówczas jeszcze m.in. w Krakowie, Lublinie, Lwowie czy Wilnie⁵⁶.

Podczas posiedzenia w dniach 15–17 października 1936 r. Świętobliwy Synod PAKP zatwierdził czytanie polskich tekstów liturgicznych w cerkwiach, m.in.: Boskiej Liturgii Świętego Jana Chryzostoma (Złotoustego). Fakt ten dobitnie świadczył o zespoleniu „prawosławia z państwowością polską”⁵⁷.

Zwracano też uwagę na język obowiązujący w szkolnictwie podczas lekcji religii prawosławnej. W uchwałach prawosławnych dostojników kościelnych niejednokrotnie sugerowano, że powinny się one odbywać w języku ojczystym ucznia. Trudne było jednak przeprowadzenie tego w praktyce. Zdarzały się bowiem przypadki, kiedy w jednej klasie znajdowali się uczniowie nawet trzech narodowości, a wówczas, jak podkreślano, nauczyciele traciliby czas i energię „na rozróżnienie grup językowych, ze szkodą dla oświaty i wychowania religijnego uczniów”⁵⁸.

Określono zadania duchowieństwa prawosławnego w Polsce oparte na interesie państwa i Kościoła. Zachęcano prawosławnych księży do pracy na rzecz społeczeństwa, ale i tutaj ich działalność powinna skupiać się na interesie kraju. Przede wszystkim wymagano od nich lojalności wobec państwa. Zobligowano do zwalczania prądów szowinistycznych i politycznych w życiu cerkiewnym. Podkreślano, że jedynie „na zasadach państwowości polskiej można budować przyszłość i to wielką i piękną, Kościoła prawosławnego w Polsce”⁵⁹.

Jak już wspominałam, środki finansowe „Gazeta Prawosławna” otrzymywała m.in. od Głównego Urzędu Duszpasterstwa Prawosławnego Wojska Polskiego. W związku z tym na jej łamach nie zabrakło informacji na temat wyznających

⁵⁴ *Język liturgiczny Kościoła Prawosławnego*, „Gazeta Prawosławna” 1 (1936), nr 2, s. 2.

⁵⁵ *Święta Liturgia Prawosławna w języku angielskim*, „Gazeta Prawosławna” 1 (1936), nr 7, s. 4.

⁵⁶ *Uroczyste nabożeństwo w dniu święta narodowego*, „Gazeta Prawosławna” 1 (1936), nr 8, s. 5;

O polskim nabożeństwie w Kościele Prawosławnym, „Gazeta Prawosławna” 1 (1936), nr 9, s. 3.

⁵⁷ *Język polski w nabożeństwie*, „Gazeta Prawosławna” 1 (1936), nr 8, s. 5.

⁵⁸ *Drogi rozwoju polskiego życia prawosławnego. Duchowieństwo i język*, „Gazeta Prawosławna” 1 (1936), nr 1, s. 2.

⁵⁹ *Zadania duchowieństwa prawosławnego w Polsce*, „Gazeta Prawosławna” 1 (1936), nr 3–4, s. 3.

religię prawosławną żołnierzy służących w Wojsku Polskim. Już w numerze 1 z 1936 r. znalazł się artykuł o odbywających się w dniach 24–26 lutego tegoż roku w Ławrze Poczajowskiej wielkopostnych rekolekcjach dla wojskowego duchowieństwa prawosławnego. Swoim przybyciem uświetnił je biskup ostrogiński Simon Iwanowski (1888–1966), wyznaczony przez metropolitę Dionizego, co „spotęgowało powagę rekolekcji” i nadało im uroczysty charakter⁶⁰. Natomiast 12 maja 1937 r. w Tomaszowie Lubelskim żołnierze prawosławni z tamtejszego garnizonu uczestniczyli w nabożeństwie żałobnym – Boskiej Liturgii Świętego Jana Chryzostoma. Nabożeństwo w cerkwi odprawiono w języku polskim w dniu żałoby narodowej w drugą rocznicę śmierci Piłsudskiego. Wzięli w nim udział także miejscowa młodzież szkolna, nauczyciele oraz lokalne władze samorządowe. Kazanie wygłosił ks. kapelan Jerzy (Tymoteusz) Szretter (1901–1962), określając marszałka jako „męża opatrnościowego, który mocą ducha swojego naród z upadku i niewoli podźwignął”. Nabożeństwo zakończyło się odśpiewaniem pieśni *Boże, coś Polskę*⁶¹.

W święto pułkowe, 23 maja 1937 r., w świątyni prawosławnej w Sarnach nad Słuczą odprawiono po raz pierwszy w języku polskim „liturgię świętą dla żołnierzy wyznania prawosławnego”. Uczestniczyli w niej wojskowi, władze powiatowe i miejskie oraz przedstawiciele lokalnych organizacji społecznych⁶². Podobne nabożeństwo odprawione zostało po raz pierwszy również w Krzemieńcu (11 grudnia 1937 r.)⁶³.

Obszerne artykuły przedstawiały sytuację Kościoła prawosławnego w Rosji Radzieckiej, gdzie głównym celem bolszewików stało się jego zwalczanie. Rozpoczęły się likwidacja świątyń i klasztorów, profanowanie relikwii, grabież mienia kościelnego, aresztowania duchowieństwa i wyznawców prawosławia, a nawet ich mordowanie. Wszelkie protesty nie odnosiły skutków. Po 1922 r. rządzący doprowadzili do podziału duchowieństwa prawosławnego na dwa zwalczające się obozy. „Na żołdzie bolszewickim” byli tzw. neo-cerkownicy, znani później pod nazwą „Żywa Cerkiew” na czele z bp. Antoninem (Aleksandrem) Granowskim (1865–1927) i sowieckim agentem ks. Kalinowskim. Głównym zadaniem bolszewików stało się rozbięcie Cerkwi jako organizacji i pozbawienie jej kierownictwa. W Rosji sowieckiej nie przynosiły żadnych profitów święcenia kapłańskie, a z powodu likwidacji prawosławnych seminariów duchownych „nowe kadry duchowieństwa” rekrutowały się z osób nieposiadających wykształcenia teologicznego, ale „mających silną wiarę, niewzruszone przekonania i gotowość poniesienia śmierci za prawdę

⁶⁰ Rekolekcje dla wojskowego duchowieństwa prawosławnego, „Gazeta Prawosławna” 1 (1936), nr 1, s. 3.

⁶¹ Listy z prowincji. Żołnierze prawosławni garn. Tomaszów ku czci Wielkiego Wodza, „Gazeta Prawosławna” 2 (1937), nr 11, s. 4.

⁶² M., Prawosławne nabożeństwo w języku polskim w Sarnach, „Gazeta Prawosławna” 2 (1937), nr 11, s. 4.

⁶³ W.M., Nabożeństwo prawosławne w języku polskim w Krzemieńcu, „Gazeta Prawosławna” 2 (1937), nr 15, s. 4.

Chrystusową”. Zabronione było publiczne wychowywanie dzieci i młodzieży do 18. roku życia w duchu prawosławnym, a nauczyciele tracili pracę za zdradzanie swych przekonań religijnych⁶⁴.

We wszystkich miejscach publicznych i środkach masowego przekazu, jak książki, prasa, plakaty, filmy czy radio, wyszydzano i wyśmiewano prawosławie. Na łamach „Gazety Prawosławnej” pisano:

Ograniczenie propagandy religijnej stanowi [...] jeden z systemów walki sowietów z religią. [...] nie istnieje żadne czasopismo religijne, nie wyszła z druku żadna książka o charakterze religijnym, a księgi już wydrukowane, zostały przez rząd sowiecki częściowo zniszczone, a częściowo sprzedane na makulaturę, z której robiono torebki do cukru itp. Zakaz drukowania i rozpowszechniania dotyczy również i książek liturgicznych. Książki o charakterze religijnym, a nawet o treści w ogóle chrześcijańskiej, zostały wycofane ze wszystkich bibliotek i zniszczone. Za szerzenie literatury religijnej, wyznaczono karę, jak za pospolite przestępstwo kryminalne lub kontrrewolucyjne⁶⁵.

Tak drastyczne środki, którymi posługiwały się władze w zwalczaniu religii, często nie przynosiły oczekiwanych rezultatów, gdyż nadal spotkać można było w Rosji Radzieckiej rzesze wyznawców prawosławia. Dało się ich zauważyć np. w Moskwie w 1937 r. w wigilię świąt Bożego Narodzenia, kiedy pomimo niekorzystnych warunków atmosferycznych (śnieg i mróz) liczba modlących się w cerkwiach była ogromna, a „całe tłumy wiernych nie mogły się dostać do świątyni i musiały pozostawać na ulicy”. W tym miejscu warto dodać, że w Moskwie bolszewicy pozostawili jedynie 30 cerkwi na 800 funkcjonujących tam przed rewolucją w 1917 r.⁶⁶

b) Kwestie polityczne, narodowościowe i społeczne

Czytelnicy „Gazety Prawosławnej” mogli zapoznać się z bieżącymi wiadomościami politycznymi z kraju. Wydrukowano np. wyjaśnienie szefa sztabu Obozu Zjednoczenia Narodowego (OZN) płk. Jana Kowalewskiego (1892–1956) dotyczące przynależności do tej organizacji politycznej. Kowalewski stwierdził, że o przyjęciu do OZN decydować powinny przede wszystkim względy wyznaniowe oparte na zasadach „chrystianizmu” i odmawiał przyjęcia do organizacji Żydów, którzy w większości nie okazywali „przywiązania do Polski”, chociaż przyznawali się do narodowości polskiej⁶⁷.

⁶⁴ Kościół prawosławny w Rosji sowieckiej, „Gazeta Prawosławna” 1 (1936), nr 3–4, s. 4–5; Kościół prawosławny w Rosji sowieckiej, „Gazeta Prawosławna” 1 (1936), nr 5–6, s. 4–6.

⁶⁵ Kościół prawosławny w Rosji sowieckiej, „Gazeta Prawosławna” 1 (1936), nr 5–6, s. 4.

⁶⁶ Ze świąta. Boże Narodzenie w Moskwie, „Gazeta Prawosławna” 2 (1937), nr 2, s. 4.

⁶⁷ Kto może należeć do O.Z.N.? Wyjaśnienie szefa sztabu O.Z.N. płk. J. Kowalewskiego, „Gazeta Prawosławna” 2 (1937), nr 9, s. 4.

Pisano o uchwalonym przez sejm budżecie na lata 1936–1937⁶⁸ oraz o sejmowej komisji administracyjnej mającej zająć się ubojem rytualnym zwierząt⁶⁹. Poinformowano, że Ministerstwo Rolnictwa i Reform Rolnych wystąpiło z ciekawą inicjatywą przygotowania kilkunastu filmów instruktażowych i szkoleniowych dotyczących nowoczesnych metod uprawy zbóż, owoców i warzyw, które planowano wyświetlać na wsiach bezpłatnie⁷⁰.

Zdano relacje z postępu prac, których zakończenie zaplanowane zostało na początek maja 1936 r., dotyczących budowy mauzoleum Matka i Serce Syna na cmentarzu Na Rossie w Wilnie. Mauzoleum powstało w pierwszą rocznicę śmierci Piłsudskiego i obok jego serca spoczęło w nim serce matki Marii z Billewiczów (1842–1884)⁷¹. W numerze 5–6 z tego roku wydrukowano Odezwę Naczelnego Komitetu Uczczenia Pamięci Marszałka Józefa Piłsudskiego, skierowaną do obywateli w celu zorganizowania w rocznicę śmierci w całym kraju uroczystych akademii żałobnych⁷². Opublikowano również biogram marszałka Rydza-Śmigłego, spadkobiercy idei Piłsudskiego, któremu jak podkreślano, zaufało społeczeństwo polskie, oddając w jego ręce „spokój i bezpieczeństwo” państwa⁷³. W dniu imienin (1 lutego 1937) można było natomiast przeczytać krótką notę biograficzną prezydenta Mościckiego, który jak zaznaczono, pomimo „uciążliwych obowiązków, związanych z urzędem” nadal prowadził badania naukowe⁷⁴.

Na łamach „Gazety Prawosławnej” prezentowano również czytelnikom aktualne informacje ze świata. Donoszono m.in. o zamachu stanu w Japonii (26–29 lutego 1936), w wyniku którego zamordowano ówczesnego premiera⁷⁵, o trwającej wojnie włosko-abisyńskiej⁷⁶, o zwycięstwie Adolfa Hitlera w wyborach do parlamentu III Rzeszy⁷⁷.

⁶⁸ *Ostatnie wiadomości. Z kraju. Sejm uchwalił budżet na rok 1936–37*, „Gazeta Prawosławna” 1 (1936), nr 1, s. 4.

⁶⁹ *Ostatnie wiadomości. Z kraju. Wniosek w sprawie uboju rytualnego*, „Gazeta Prawosławna” 1 (1936), nr 1, s. 4.

⁷⁰ *Ostatnie wiadomości. Z kraju. Propagowanie uprawy rolnej za pomocą filmu*, „Gazeta Prawosławna” 1 (1936), nr 1, s. 4.

⁷¹ *Ostatnie wiadomości. Z kraju. Szybkie tempo prac w okolicy Cmentarza Na Rossie*, „Gazeta Prawosławna” 1 (1936), nr 3–4, s. 8; *Program uroczystości żałobnych dnia 11 i 12 maja b. r. w Wilnie*, „Gazeta Prawosławna” 1 (1936), nr 5–6, s. 3.

⁷² *Odezwa Naczelnego Komitetu Uczczenia Pamięci Marszałka Józefa Piłsudskiego*, „Gazeta Prawosławna” 1 (1936), nr 5–6, s. 2.

⁷³ *Marszałek Polski Edward Śmigły-Rydz*, „Gazeta Prawosławna” 1 (1936), nr 8, s. 3.

⁷⁴ *Prof. Ignacy Mościcki Prezydent Rzeczypospolitej. (W dniu Imienin)*, „Gazeta Prawosławna” 1 (1937), nr 3, s. 1.

⁷⁵ *Ostatnie wiadomości. Ze świata. Zamach stanu w Japonii*, „Gazeta Prawosławna” 1 (1936), nr 1, s. 4.

⁷⁶ *Ostatnie wiadomości. Ze świata. Wojna włosko-abisyńska*, „Gazeta Prawosławna” 1 (1936), nr 1, s. 4; *Ostatnie wiadomości. Ze świata. [Sprawa Abisynii...]*, „Gazeta Prawosławna” 1 (1936), nr 5–6, s. 7.

⁷⁷ *Ostatnie wiadomości. Ze świata. Pełne zwycięstwo Hitlera w wyborach do parlamentu*, „Gazeta Prawosławna” 1 (1936), nr 3–4, s. 8.

Ważnym problemem społecznym dla redakcji analizowanego periodyku było zwalczanie przez rząd analfabetyzmu w wojsku, w tym wśród żołnierzy prawosławnych pochodzących ze wschodnich województw II Rzeczypospolitej. Zaznaczono, że niekorzystnie wpływało to na obronność kraju. Z pomocą przyszli nauczyciele, którzy rozpoczęli proces dokształcania niepiśmiennych poborowych w liczbie ok. 80 tys.⁷⁸

Władze państwowe w 1935 r. zainicjowały tzw. domy Polaków prawosławnych. Na łamach periodyku napisano o działalności dwóch tego typu instytucji w Białymstoku i Grodnie. Pierwszą z nich, Dom Polaków Prawosławnych im. Marszałka Piłsudskiego, powstała w kwietniu 1935 r., wizytował w maju 1937 biskup grodzieński i nowogródzki Sawa (Jerzy) Sowietow (1898–1951). Był on członkiem honorowym tej instytucji. W języku polskim, którym posługiwał się podczas wizyty w Białymstoku, podkreślił, że instytucja nosi imię marszałka Piłsudskiego, dlatego powinna „stać się wzorem dla ludności prawosławnej”⁷⁹. Dom Polaków Wyznania Prawosławnego im. Króla Stefana Batorego w Grodnie, który wykazywał największą aktywność, zainicjował działalność za zgodą władz administracyjnych 26 lutego 1937 r. Jego celem było „zjednoczenie wszystkich Polaków wyznania prawosławnego na terenie Grodna i Grodzieńszczyzny dla wyteżonej pracy, dla dobra religii prawosławnej i Państwa Polskiego. Wytwarzanie poczucia łączności i solidarności między Polakami wyznania prawosławnego. Propagowanie wśród członków Stowarzyszenia zasad wychowania dzieci na dobrych chrześcijan prawosławnych i obywateli Rzeczypospolitej Polskiej”⁸⁰. Stowarzyszenie w Grodnie roztaczało opiekę nad dziećmi potrzebującymi wsparcia, organizując dla nich przedszkola, kolonie letnie i dożywianie. Udzielało pomocy materialnej oraz świadczyło porady prawne najbiedniejszym członkom, organizowało świetlice i odczyty. Prezesem został Aleksander Ananczenko. Dom Polaków Wyznania Prawosławnego w Grodnie liczył w maju 1937 r. przeszło 600 członków, których stale przybywało i pod koniec 1938 r. odnotowano ich ok. 1000, co świadczyło o uświadomieniu Polaków prawosławnych pod względem religijnym i państwowym. Warto dodać, że z inicjatywy stowarzyszenia rozpoczęto 3 maja 1938 r. budowę cerkwi pw. Zmartwychwstania Chrystusa Pana w Grodnie, upamiętniając tym samym 20. rocznicę odzyskania przez Polskę niepodległości⁸¹. Podobne stowarzyszenia powstawały w innych miejscowościach, np. w Nowogródku, Wilnie czy Wołkowysku⁸².

⁷⁸ *Walka z analfabetyzmem w wojsku*, „Gazeta Prawosławna” 2 (1937), nr 2, s. 3.

⁷⁹ J., *Z życia Domu Prawosławnego im. Marsz[alka] Piłsudskiego w Białymstoku*, „Gazeta Prawosławna” 2 (1937), nr 12, s. 4.

⁸⁰ *Dom Polaków Wyznania Prawosławnego im. Króla Stefana Batorego w Grodnie*, „Gazeta Prawosławna” 2 (1937), nr 9, s. 3.

⁸¹ *Życie prawosławne. Z działalności Domu Prawosławnego w Grodnie*, „Gazeta Prawosławna” 2 (1937), nr 11, s. 3; M. Niłowicz, *Prawosławie a Polska*, „Przekrój” 1 (1938), nr 4, s. 26; M. Papierzyńska-Turek, *op. cit.*, s. 255–256.

⁸² M. Papierzyńska-Turek, *op. cit.*, s. 255.

„Gazeta Prawosławna” informowała o różnych przedsięwzięciach charytatywnych, włączając się w pomoc potrzebującym i wzywając ludność prawosławną do okazania wsparcia. Proszono o udzielenie pomocy finansowej bezrobotnym robotnikom, informując jednocześnie, że przeszło 100 tys. z nich znalazło już zatrudnienie⁸³, ofiarom powodzi i głodującym na Polesiu, którym rząd polski udzielił jedynie 100 tys. zł. bezzwrotnej zapomogi⁸⁴, mieszkańcom powiatu nieświeskiego, którzy ucierpieli w wyniku trąby powietrznej⁸⁵. Poinformowano o przeprowadzonej 3 maja 1937 r. przez Polską Macierz Szkolną zbiórce na cele oświatowe na Kresach⁸⁶.

Na łamach „Gazety Prawosławnej” nie zabrakło też informacji z życia i działalności polskich wyznawców prawosławia. Napisano o przyznaniu stopnia doktora filozofii Eugeniuszowi Sakowiczowi, absolwentowi nieistniejącej już wówczas Akademii Duchownej w Petersburgu⁸⁷. Melomani mogli dowiedzieć się o koncercie chóru metropolitalnego, który odbył się 8 marca 1936 r. w resursie obywatelskiej w Warszawie. W tym muzycznym wydarzeniu udział wzięli hierarchowie Kościoła prawosławnego⁸⁸. Koncert muzyki religijnej „wschodniej i zachodniej” odbył się również w Grodnie⁸⁹.

Podsumowanie

W świetle postanowień Dekretu Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 18 listopada 1938 r. o stosunku Państwa do Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego po tej dacie wydawane w językach rosyjskim, ukraińskim i białoruskim prawosławne periodyki nie mogły się ukazywać bez przeszkód m.in. ze względu na brak dotacji ze strony państwa, które dodatkowo przejawiało do nich wrogi stosunek, a język polski wypierał w cerkwiach uświęcony wielowiekową tradycją starosłowiański. Wydawana w Warszawie w latach 1936–1937 w języku polskim „Gazeta Prawosławna” zwiastowała więc niejako tę sytuację wśród ludności prawosławnej miast i wsi, zamieszkującej często rozległe i pozostające na peryferiach tereny (wołyński, nowogródzki, wileński, poleski, chełmski).

⁸³ *Ostatnie wiadomości. Z kraju. 100 tysięcy robotników otrzymało już pracę*, „Gazeta Prawosławna” 1 (1936), nr 5–6, s. 7; *Wszyscy na pomoc dla bezrobotnych braci*, „Gazeta Prawosławna” 1 (1936), nr 8, s. 6.

⁸⁴ *Na pomoc głodującemu Polesiu*, „Gazeta Prawosławna” 1 (1936), nr 2, s. 4; *Ostatnie wiadomości. Z kraju. Wyniki zbiórki na rzecz ofiar powodzi na Polesiu*, „Gazeta Prawosławna” 1 (1936), nr 3–4, s. 8.

⁸⁵ *Trąba powietrzna zniosła 10 wsi*, „Gazeta Prawosławna” 1 (1936), nr 7, s. 4.

⁸⁶ *Dar narodowy 3-go maja*, „Gazeta Prawosławna” 2 (1937), nr 7, s. 4.

⁸⁷ *Życie prawosławne. Przyznanie stopnia doktora filozofii*, „Gazeta Prawosławna” 1 (1936), nr 2, s. 4.

⁸⁸ *Życie prawosławne. Wielki koncert muzyki religijnej*, „Gazeta Prawosławna” 1 (1936), nr 2, s. 4.

⁸⁹ *Życie prawosławne. Koncert muzyki religijnej w Grodnie*, „Gazeta Prawosławna” 1 (1936), nr 3–4, s. 7.

Twórcy „Gazety Prawosławnej” informowali i edukowali duchowieństwo oraz wiernych Kościoła prawosławnego w Polsce w wielu istotnych kwestiach religijnych, politycznych, narodowościowych czy społecznych z kraju i ze świata. Poprzez edycję pisma dążyli do zespolenia Cerkwi z odrodzonym państwem polskim. Przypominali zasługi znanych Polaków, a zwłaszcza Piłsudskiego, którego pierwsza rocznica śmierci przypadła rok po rozpoczęciu wydawania „Gazety Prawosławnej”. Za pośrednictwem pisma upowszechniali wśród wyznawców prawosławia polską kulturę, historię i język. Zapoznawali czytelników z państwowotwórczą rolą Cerkwi oraz rozwijali polską świadomość narodową, a przez to dążyli do wykreowania idealnego wizerunku Polaka wyznającego religię prawosławną. Omówiony periodyk stanowił więc niewątpliwie „tubę propagandową” władz w stosunku do ludności prawosławnej II Rzeczypospolitej. Redakcja i współpracujące z nią osoby często odnosiły się również do bardzo trudnej sytuacji wiernych oraz duchowieństwa Kościoła prawosławnego w Rosji Radzieckiej. Słabą stroną przeanalizowanego periodyku były jego efemerydalny charakter oraz niepodpisane nazwiskami autorów artykuły, co pozwoliłyby jeszcze mocniej osadzić go w kontekście historycznym.

The Polish-Language Orthodox Press in the Second Polish Republic on the Example of *Gazeta Prawosławna* (1936–1937)

Abstract

Unlike those in Russian, Ukrainian and Belarusian issued in interwar Poland, Polish-language Orthodox periodicals published in the 1930s have yet to be studied. This article aims to analyse only one, i.e. the *Gazeta Prawosławna* (Orthodox Newspaper) published in Warsaw in 1936–1937. The article was based on research methods characteristic of press studies (qualitative analysis of press content) and historical sciences (historical-critical analysis of sources); a heuristic method was also used. The analysed paper was presented against the background of other Polish-language Orthodox periodicals published at that time, two of which, *Przegląd Prawosławny* (Orthodox Review) and *Dwutygodnik Prawosławny* (Orthodox Biweekly), had similar programme principles to *Gazeta Prawosławna*. The article presents the formal and editorial features of the analysed paper and focuses on its content. The newspaper's founders, including the editor Dmitry Kuryllo and the publisher Nikolai Cherepov, sought to promote the Polish Orthodox Church's ideology and unite it with the reborn Polish state. They tried to propagate Polish culture and history among Orthodox believers through the articles published in the paper. *Gazeta Prawosławna* demanded the Polish language to replace the Old Slavonic language used in service in Orthodox churches. However, a significant weakness of the paper was its temporariness, which may have limited its long-term impact on the Polish Orthodox culture. It is also regrettable that articles were not signed with the authors' names, which would have allowed the analysed title to be even more firmly set in a historical context.

Польскоязычная православная пресса во Второй Речи Посполитой на примере «Газеты Православной» (1936–1937)

Аннотация

Выпускаемые в 1930-е годы, православные периодические издания на польском языке, до сих пор не исследовались, в отличие от издававшихся во Второй Речи Посполитой православных периодических изданий на русском, украинском или белорусском языках. Цель данной статьи заключается в анализе только одного из них – «Газеты Православной», издававшейся в Варшаве в 1936–1937 гг. При подготовке статьи были использованы методы исследования, характерные для наук о прессе (качественный анализ содержания прессы) и исторических наук (историко-критический анализ источников), а также применялся эвристический метод. Анализируемый журнал был представлен на фоне других польскоязычных православных периодических изданий, выпускаемых в то время, у двух из которых, «Пжеглионд Православны» (Православное обозрение) и «Двутыгодник Православны» (Православный двухнедельник), имелись программные положения, аналогичные «Газете Православной». В статье были показаны формальные и редакционные особенности «Газеты Православной» и основное внимание было уделено ее содержанию. Целью издателей журнала, в том числе редактора Дмитрия Курилло и издателя Николая Черепова было пропагандировать идеологию польского православия и объединить его с возрожденным польским государством. Посредством журнала они пытались распространять польскую культуру и историю среди православных верующих. «Газета Православна» требовала ввести польский язык вместо старославянского в богослужениях. Слабым местом журнала была его эфемерность и неподписанные авторами статьи, что позволило бы еще сильнее поместить анализируемое издание в исторический контекст.

Bibliografia

Źródła drukowane

Dekret Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 18 listopada 1938 r. o stosunku Państwa do Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego, <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19380880597/O/D19380597.pdf> (dostęp: 6.08.2022).

Niłowicz M., *Prawosławie a Polska*, „Przekrój” 1 (1938), nr 4, s. 23–33.

Prasa

„Gazeta Prawosławna” 1936–1937

„Głos Prawosławia” 1938

Opracowania

Bendzia M., *Autokefalia Kościoła Prawosławnego w Polsce*, „Elpis” 5 (2003), z. 7/8, s. 115–143.

Bibliografia czasopism warszawskich 1579–1981, t. 2, oprac. K. Zawadzki, Warszawa 1996.

Bobowski K., *Szkice z dziejów prasy Kościoła prawosławnego w Polsce w latach 1918–1939*, „Chrześcijanin a Współczesność” 3 (1985), nr 2, s. 24–28.

- Choiński J., *Wydawnictwa i prasa prawosławna w Polsce w latach 1918–1939*, w: *Kościół prawosławny w Polsce dawniej i dziś*, red. L. Adamczuk, A. Mironowicz, Warszawa 1994, s. 146–152.
- Dudra S., *Metropolita Dionizy (Waledyński) 1876–1960*, Warszawa 2010.
- Historia Polski w liczbach. Ludność, terytorium*, [red. F. Kubiczek et al., oprac. A. Wyczański et al.], Warszawa 1994.
- Jaruzelski J., *Dzieje skonfiskowanego artykułu Cat-Mackiewicza* w „Słowie”, „Kwartalnik Historii Prasy Polskiej” 27 (1988), nr 3, s. 127–134.
- Jednodniówka*, w: *Encyklopedia wiedzy o książce*, red. A. Birkenmajer [et al.], Wrocław–Warszawa–Kraków 1971, szp. 1067.
- Kalina M., *Polonizacja Cerkwi prawosławnej w województwie białostockim (1918–1939)*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne” (1995), z. 2, s. 74–105.
- Korczyńska-Derkacz M., *Jednodniówki jako typ dokumentów życia społecznego. Zarys problematyki badawczej*, „Acta Universitatis Wratislaviensis. Bibliotekoznawstwo” 27 (2008), s. 135–148.
- Krasińska I., *Wyznawcy prawosławia w Drugiej Rzeczypospolitej w dyskursie prasowym „Przeglądu Prawosławnego” (1939)*, „Studia Elckie” 25 (2023), nr 3, s. 285–306.
- Kuryłowicz A., *Prasa prawosławna w II Rzeczypospolitej*, w: *Kościół prawosławny w dziejach Rzeczypospolitej i krajów sąsiednich*, red. nauk. P. Chomik, Białystok 2000, s. 132–153.
- Kuryłowicz A., *Prawosławne oficyny wydawnicze w II Rzeczypospolitej*, w: *Prawosławne oficyny wydawnicze w Rzeczypospolitej*, red. A. Mironowicz, U. Pawluczuk, P. Chomik, Białystok 2004, s. 199–211.
- Mieszczankowski M., *Struktura agrarna Polski międzywojennej*, Warszawa 1960.
- Mironowicz A., *Kościół prawosławny na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, Białystok 2005.
- Mironowicz A., *Kościół prawosławny w dziejach Rzeczypospolitej*, „Elpis” 1 (1999), z. 1, s. 85–125.
- Mironowicz A., *Kościół prawosławny w Polsce*, Białystok 2006.
- Mironowicz A., *Problem narodowościowy w Cerkwi prawosławnej II Rzeczypospolitej*, „Przegląd Wschodni” 13 (2014), z. 2, s. 489–516.
- Mironowicz A., *Rewindykacja i niszczenie prawosławnych obiektów sakralnych na terenie II Rzeczypospolitej*, „Elpis” 8 (2006), z. 13/14, s. 13–34.
- Misiło E., *Prasa ukraińska w Polsce (1918–1939)*, „Kwartalnik Historii Prasy Polskiej” 23 (1984), nr 4, s. 57–88.
- Papierzyńska-Turek M., *Między tradycją a rzeczywistością. Państwo wobec prawosławia 1918–1939*, Warszawa 1989.
- Paprocki H., *Bibliografia czasopisma teologicznego „Elpis” 1926–1937*, „Elpis” 1 (1999), z. 1, s. 27–43.
- Paprocki H., *Działalność misyjna i charytatywna Kościoła prawosławnego w okresie międzywojennym. (Zarys problematyki)*, „Elpis” 8 (2006), z. 13/14, s. 87–91.
- Pawluczuk U., *Próby wprowadzenia kalendarza gregoriańskiego w Kościele prawosławnym w II Rzeczypospolitej*, w: *Latopisy Akademii Supraskiej*, t. 4: *Kalendarz w życiu Cerkwi i wspólnoty*, red. M. Kuczyńska, U. Pawluczuk, Białystok 2013, s. 103–112.
- Stegner T., *Wyznania – państwo – naród w II Rzeczypospolitej*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne” 147 (2020), z. 4, s. 781–796.
- Suława A.R., *Rosyjska i rosyjskojęzyczna prasa religijna w II Rzeczypospolitej*, „Kultura – Media – Teologia” (2012), nr 10, s. 59–88, https://kmt.uksw.edu.pl/media/pdf/kmt_2012_10_calosc2.pdf (dostęp: 11.05.2022).
- Traczuk J., *Prasa białoruska w II Rzeczypospolitej (1918–1939)*, „Studia Polono-Slavica-Orientalia. Acta Litteraria” 13 (1992), s. 185–373.
- Urban K., *Serafin Kiryłowicz (1903–1986)*, „Euhemer” 31 (1987), nr 3–4, s. 246–252.
- Waszkiewicz Z., *Duszpasterstwo prawosławne w wojsku polskim (1939–1945)*, w: *Siły zbrojne – polityka. Studia ofiarowane profesorowi Jerzemu Przybylskiemu w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, red. P. Kurlenda [et al.], Toruń 2005, s. 409–430.

Waszkiewicz Z., *Duszpasterstwo w siłach zbrojnych Drugiej Rzeczypospolitej (1918–1939)*, Toruń 2000.

Żarnowski J., *O inteligencji polskiej lat międzywojennych*, Warszawa 1965.

Żarnowski J., *Spółeczeństwo Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1939*, Warszawa 1973.

Izabela Krasieńska, dr hab., prof. ucz. Dziedzina: nauki humanistyczne, dyscyplina: bibliologia i informatologia; Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach. Bibliolog, prasoznawca, historyk. Zainteresowania badawcze: prasa niszowa w XIX i XX w. (do 1939), ze szczególnym uwzględnieniem prasy abstynenckiej oraz czasopiśmiennictwa radiowego, historia uzależnień, historia społeczna, gospodarcza, kultury, historia wychowania (izabela.krasinska@ujk.edu.pl).

Izabela Krasieńska, PhD hab., university professor in the humanities, the discipline of bibliography and information science. Jan Kochanowski University of Kielce; bibliologist, press expert, historian. Research interests: niche press in the 19th and 20th centuries (until 1939) with particular emphasis on the abstinence press, history of addictions, social history, history of economy, culture, history of education (izabela.krasinska@ujk.edu.pl).